

VIRTVS

On Duties, Book II

MARCUS TULLIUS CICERO

The Original

MOUSEIA

VIRTUS

On Duties, Book II

MARCUS TULLIUS CICERO

The Original

MOUSEIA

THIS EDITION

The complete source text in the original language, without translation.

THE WORK

Written 44 BCE · Moral philosophy

SOURCE

Original text from thelatinlibrary.com.

GAPS AND UNCERTAINTIES

The Latin Library numbers 90 sections; Perseus numbers 89, joining the final sentence to section 89. The Latin Library base has eight documented repairs credited to the Perseus Project, CC BY-SA 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>). Source collation and model review scope are recorded with the raw witnesses; no human specialist certification is claimed.

Movseia · movseia.org

Edition dated 29 October 2026

Book II

- ¹ Quemadmodum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur ut haec officiorum genera persequar, quae pertinent ad vitae cultum et ad earum rerum, quibus vivuntur homines, facultatem, ad opes, ad copias [; in quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile, tum ex utilibus quid utilis aut quid maxime utile]. De quibus dicere adgrediar, si pauca prius de instituto ac de iudicio meo dixerō.
- ² Quamquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt, tamen interdum vereor ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen sit inivsum mirenturque in ea tantum me operae et temporis ponere. Ego autem quam diu res publica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam. Cum autem dominatu unus omnia tenerentur neque esset usquam consilio aut auctoritati locus, socios denique vendae rei publicae summos viros amissem, nec me angoribus dedidi, quibus essem confectus, nisi iis restitissem, nec rursus indignis homine docto voluptatibus.
- ³ Atque utinam res publica stetisset quo coeperat statum nec in homines non tam commutandarum quam evertendarum rerum cupidus incidisset! Primum enim, ut stante re publica facere solebamus, in agendo plus quam in scribendo operae poneremus, deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed actiones nostras

mandaremvs, vt saepe fecimvs. Cvm avtem res pvblica, in qva omnis mea cvra, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illae scilicet litterae conticervnt forenses et senatoriae.

- ⁴ Nihil agere avtem cum animvs non posset, in his stvdiis ab initio versatvs aetatis existimavi honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam retvlissem Cui cum mvlvm advlescens discendi causa temporis tribvissem posteaquam honoribvs inservire coepi meque totvm rei pvblcae tradidi, tantvm erat philosophiae loci, qvantvm svperfverat amicorum et rei pvblcae temporis. Id avtem omne consvmebatvr in legendo, scribendi otivm non erat.
- ⁵ Maximis igitvr in malis hoc tamen boni assecvti videmvr, vt ea litteris mandaremvs, qvae nec erant satis nota nostris et erant cognitione dignissima. Quid enim est, per deos, optabilivs sapientia, qvid praestantivs, qvid homini melivs, qvid homine dignivs? Hanc igitvr qui expetvnt, philosophi nominantvr, nec qvicquam alivd est philosophia, si interpretari velis, praeter stvdivm sapientiae. Sapientia avtem est, vt a veteribvs philosophis definitvm est, rervm divinarvm et hvmanarvm cavsarvmqve, qvibvs eae res continentvr, scientia, cvivs stvdivm qui vitvperat havd sane intellego qvidnam sit qvod laudandvm pvtet.
- ⁶ Nam sive oblectatio qvaeritvr animi reqviesqve cvrarvm, qvae conferri cum eorum stvdiis potest, qui semper aliquid anqvirvnt, qvod spectet et valeat ad bene beateqve vivendvm? sive ratio constantiae virtvtisqve dvcitvr, avt haec ars est avt nulla omnino, per qvam eas assequamvr. Nvllam dicere maximarvm rervm artem esse, cum minimarvm sine arte nulla sit, hominvm est parvm considerate loqvntivm atqve in maximis rebvs errantivm. Si avtem est aliqua disciplina virtvtis, vbi ea qvaeritvr, cum ab hoc discendi genere discesseris. Sed haec cum ad philosophiam cohortamvr, accvrativs dispvtari solent, qvod alio qvodam libro fecimvs. Hoc avtem tempore tantvm nobis declarandvm fvit, cvr orbatu rei pvblcae mvneribvs, ad hoc nos stvdivm potissimvm contvlssemvs.

- ⁷ Occuritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis quaerentibus, satisne constanter facere videamur, qui, cum percipi nihil posse dicimus, tamen et aliis de rebus disserere solemus et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia. Non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore nec habeat umquam quid sequatur. Quae enim esset ista mens vel quae vita potius, non modo disputandi, sed etiam vivendi ratione sublata? Nos autem, ut ceteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic ab his dissentientes alia probabilia, contra alia dicimus.
- ⁸ Quid est igitur, quod me impediat ea, quae probabilia mihi videantur, sequi, quae contra improbare atque adfirmandi arrogantiam vitantem fugere temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputantur a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non possit, nisi ex utraque parte causarum esset facta contentio. Sed haec explanata sunt in Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia Cratippo auctore versaris iis simillimo, qui ista praeclara pepererunt, tamen haec nostra, finitima vestris, ignota esse nolvi. Sed iam ad instituta pergamus.
- ⁹ Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, quarum duae ad decus honestatemque pertinerent, duae ad commodam vitae, copias, opes, facultates, quinta ad eligendi iudicium, si quando ea, quae dixi, pugnare inter se viderentur, honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur. In quo verbo lapsa consuetudo deflexit de via sensimque eo deducta est, ut honestatem ab utilitate secernens constitueret esse honestum aliquid, quod utile non esset, et utile, quod non honestum, quia nulla perniciēs maior hominum vitae potuit afferri.
- ¹⁰ Summa quidem auctoritate philosophi severe sane atque honeste haec tria genera confusa cogitatione distinguunt: quicquid enim iustum sit, id etiam utile esse censent, itemque quod honestum, idem iustum, ex quo efficitur, ut, quicquid honestum sit, idem sit utile. Quod qui parum perspicunt, ii saepe versutos

homines et callidos admirantes, malitiam sapientiam iudicant. Quorum error eripiendus est opinioque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis iustisque factis, non fraude et malitia se intellegant ea, quae velint, consequi posse.

- ¹¹ Quae ergo ad vitam hominum vendam pertinent, partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quae gignuntur e terra, ut alia generis eiusdem, partim animalia, quae habent suos impetus et rerum appetitus. Eorum autem rationis expertia sunt, alia ratione utentia. Expertes rationis equi, boves, reliquae pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad usum hominum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponunt, deorum unum, alterum hominum. Deos placatos pietas efficit et sanctitas; proxime autem et secundum deos homines hominibus maxime utiles esse possunt.
- ¹² Earumque item rerum, quae noceant et obsint, eadem divisio est. Sed quia deos nocere non possunt, iis exceptis homines hominibus obesse plurimum arbitrantur. Ea enim ipsa, quae inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quae nec haberemus, nisi manus et ars accessisset, nec iis sine hominum administratione uteremur. Neque enim utilitatis curatio neque navigatio, neque agricultura neque frugum fructuumque reliquorum perceptio et conservatio sine hominum opera vlla esse potuisset.
- ¹³ Iam vero et earum rerum quibus abundaremus, exportatio, et earum quibus egeremus inventio certe nulla esset, nisi iis muneribus homines fringerentur. Eademque ratione nec lapides ex terra exciderentur ad usum nostrum necessarii, nec ferrum, aes, aurum, argentum effoderetur penitus abditum sine hominum labore et manu. Tecta vero, quibus et frigoris vis pelleretur et calorem molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent aut postea subvenire, si aut vi tempestatis aut terrae motu aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset?
- ¹⁴ Adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum inrigationes, moles oppositae fluctibus, portus manu factos, quae unde sine hominum opere habere possemus? Ex quibus multisque aliis perspicuum est, qui fructus quaeque

utilitates ex rebus iis, quae sint inanima, percipiuntur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potvisse. Qui denique ex bestiis fructus aut quae commoditas, nisi homines adivarent, percipi posset? Nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque belva usum habere possemus, homines certe fuerunt, nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas aut domare aut tueri aut tempestivos fructus ex iis capere possemus; ab eisdemque et eae, quae nocent, interficiuntur et, quae usui possunt esse, capiuntur.

¹⁵ Quid ennumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potvisset? Qui enim agris subveniretur, quae esset oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam multae nobis artes ministrarent quibus rebus exculta hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum. Urbes vero sine hominum coetu non potvisent nec aedificari nec frequentari, ex quo leges moresque constituti, tum iuris aequa descriptio certa que vivendi disciplina; quas res et mansuetudo animorum consecuta et verecundia est effectumque, ut esset vita munus atque ut dando et accipiendo mutandisque facultatibus et commodis nulla re egeremus.

¹⁶ Longiores hoc loco sumus quam necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur, neminem neque ducem bello nec principem domi magnas res et saltares sine hominum studiis gerere potvisse. Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaos, Alexander, quos negat sine adinventis hominum tantas res efficere potvisse. Utitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu, sic nulla tam detestabilis pestis est, quae non homini ab homine nascatur. Est Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi, qui collectis ceteris causis eluvionis, pestilentiae, vastitatis, belvarum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumpta, deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est bellis aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate.

- ¹⁷ Cvm igitvr hic locus nihil habeat dvbitationis, qvin homines plvrimvm hominibvs et prosint et obsint, proprivm hoc statvo esse virtvtis, conciliare animos hominvm et ad vsvs svos adivngere. Itaqve, qvae in rebvs inanimis qvaeqve in vsv et tractatione belvarvm fivnt vtiliter ad hominvm vitam, artibvs ea tribvvntvr operosis, hominvm avtem stvdia, ad amplificationem nostrarvm rerum prompta ac parata, virorvm praestantivm sapientia et virtute excitantvr.
- ¹⁸ Etenim virtvs omnis tribvs in rebvs fere vertitvr, quarvm vna est in perspicendo, qvid in qvaeqve re verum sincerumqve sit, qvid consentanevm cviqve, qvid consequens, ex qvo qvaeqve gignantvr, qvae cvivsque rei causa sit, altervm cohibere motvs animi tvratos, qvos Graeci pathe nominant, appetitionesqve, qvas illi hormas, oboedientes efficere rationi, tertivm iis, qvibvscvm congregemvr, vti moderate et scienter, qvorvm stvdiis ea, qvae natvra desiderat, expleta cvmvlataqve habeamvs, per eosdemqve, si qvid importetvr nobis incommodi, propvlsemvs vlciscamvrqve eos, qvi nocere nobis conati sint, tantaqve poena adfciamvs, qvantam aeqvitas hvmanitasqve patiatvr.
- ¹⁹ Qvibvs avtem rationibvs hanc facvltatem assequi possimvs, vt hominvm stvdia complectamvr eaqve teneamvs, dicemvs, neqve ita mvlto post, sed pavca ante dicenda svnt. Magnam vim esse in fortvna in vtramqve partem, vel secvndas ad res vel adversas, qvis ignorat? Nam et cvm prospero flatv eivs vtimvr, ad exitvs pervehimvr optatos et cvm reflavit, affligimvr. Haec igitvr ipsa fortvna ceteros casvs rariores habet, primvm ab inanimis procellas, tempestates, navfragia, rvinas, incendia, deinde a bestiis ictvs, morsvs, impetvs. Haec ergo, vt dixi, rariores.
- ²⁰ At vero interitvs exercitvum, vt proxime trivm, saepe mvltorvm clades imperatorvm, vt nvper svmmi et singlaris viri, invidiae praeterea mvltitvdinis atqve ob eas bene meritovm saepe civivm expvlSIONES, calamitates, fvgae, rvrsvsqve secvndae res, honores, imperia, victoriae, qvamqvam fortvita svnt, tamen sine hominvm opibvs et stvdiis nevtram in partem effici possvnt. Hoc

igitur cognito dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus. Quae si longior fuerit oratio cum magnitudine utilitatis comparetur; ita fortasse etiam brevior videbitur.

- 21 Quaecumque igitur homines homini tribuunt ad eum avgendum atque honestandum, aut benivolentiae gratia faciunt, cum aliqua de causa quempiam diligunt, aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt quemque dignum fortuna quam amplissima putant, aut cui fidem habent et bene rebus suis consilium arbitrantur, aut cuius opes metunt, aut contra, a quibus aliquid expectant, ut cum reges popularesve homines largitiones aliquas proponunt, aut postremo pretio ac mercede ducuntur, quae sordidissima est illa quidem ratio et inquinatissima et iis, qui ea tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur.
- 22 Male enim se res habet, cum quod virtute effici debet, id temptatur pecunia. Sed quoniam non nunquam hoc subsidium necessarium est, quemadmodum sit utendum eo dicemus, si prius iis de rebus, quae virtuti proprio sunt, dixerimus. Atque etiam subiciunt se homines imperio alterius et potestati de causis plurius. Ducuntur enim aut benivolentia aut beneficiorum magnitudine aut dignitatis praestantia aut spe sibi id utile futurum aut metu ne vi parere cogantur aut spe largitionis promissisque capti aut postremo, ut saepe in nostra re publica videmus, mercede conducti.
- 23 Omnium autem rerum nec aptius est quicquam ad opes tendas ac tenendas quam diligere nec alienius quam timeri. Praeclare enim Ennius 'Quem metunt odervnt; quem quisque odit, perisse expetit'. Multorum autem odii nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nunquam est cognitum. Nec vero huius tyranni solvi, quem armis oppressa pertulit civitas ac paret cum maxime mortuo interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem, sed reliquorum similes exitus tyrannorum, quorum haud fere quisquam talem interitum effugit. Malus enim est custos divitum metus contraque benivolentia fidelis vel ad perpetuitatem.

- ²⁴ Sed iis, qui vi oppressos imperio coercent, sit sane adhibenda saevitia, ut eris in famulos, si aliter teneri non possunt; qui vero in libera civitate ita se instrunt, ut metuantur, iis nihil potest esse dementius. Quamvis enim sint demersae leges alicuius opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen haec aliquando aut iudiciis tacitis aut occultis de honore suffragiis. Aciores autem morsus sunt intermissae libertatis quam retentae. Quod igitur latissime patet neque ad incolomitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime quae volumus et privatis in rebus et in re publica consequemur. Etenim qui se metui volent, a quibus metentur, eisdem metuant ipsi necesse est.
- ²⁵ Quid enim censemus superiorem illum Dionysium quo cruciatur timoris angustium, qui cultros metuens tonsorios candente carbone sibi adviebat capillum? quid Alexandrum Phraeam quo animo vixisse arbitramur? qui, ut scriptum legimus, cum uxorem Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens barbarum, et eum quidem, ut scriptum est, conpunctum notis Thraeciis destricto gladio iverbat anteire praemittebatque de stipatoribus suis qui scrutarentur arcus mulieres et, ne quod in vestimentis telum occultaretur, exquirerent. O miserum, qui fideliores et barbarum et stigmatiam perteret, quam coniugem. Nec eum fefellit; ab ea est enim ipsa propter pelicitas suspicionem interfectus. Nec vero ulla vis imperii tanta est, quae premente metu possit esse diviturna.
- ²⁶ Testis est Phalaris, cuius est praeter ceteros nobilitata crudelitas, qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander, non a paucis, ut hic noster, sed in quem universa Agrigentinarum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt universique se ad Pyrrhum converterunt? Quid? Lacedaemonios iniuste imperantes nonne repente omnes fere socii deserunt spectatoresque se otiosos praebervunt Levetricae calamitatis? Externa libentius in tali re quam domestica recordor. Verum tamen quam div imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non iniuriis, bella aut pro sociis aut de imperio gerebantur, exitus erant bellorum aut mites aut

necessarii, regvm, popvlorvm, nationvm portvs erat et refvgiwm senatvs, nostri avtem magistratvs imperatoresqve ex hac vna re maximam lavdem capere stvdebant, si provincias, si socios aeqvitate et fide defendissent.

²⁷ Itaqve illvd patrociniwm orbis terrae verivs qvam imperiwm poterat nominari. Sensim hanc consvetvdinem et disciplinam iam antea minvebamvs, post vero Svllae victoriam penitvs amisimvs; desitvm est enim videri qvqcqvm in socios iniquvm, cvm exstisset in cives tanta crvdelitas. Ergo in illo secvta est honestam cavsam non honesta victoria. Est enim avsvs dicere hasta posita, cvm bona in foro venderet et bonorvm virorvm et locvpletivm et certe civim, praedam se svam vendere. Secvts est, qvi in causa impia, victoria etiam foediore, non singvlorvm civim bona pvblicaret, sed vniversas provincias regionesqve vno calamitatis ivre comprehenderet.

²⁸ Itaqve vexatis ac perditis exteris nationibvs ad exemplvm amissi imperii portari in trivmpho Massiliam vidimvs et ex ea vrbe trivmphari, sine qua nvmqvam nostri imperatores ex transalpinis bellis trivmpharvnt. Mvlta praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc vno qvqcqvm sol vidisset indignivs. Ivre igitvr plectimvr. Nisi enim mvltorvm impvnita scelera tvlissemvs, nvmqvam ad vnum tanta pervenisset licentia, a qvo qvidem rei familiaris ad pavcos, cvpiditatvm ad mvltos improbos venit hereditas.

²⁹ Nec vero vmqvam bellorvm civilivm semen et causa deerit, dvm homines perdit i hastam illam crventam et meminerint et sperabvnt, qvam P. Svlla cvm vibrasset dictatore propinqvo svo, idem sexto tricensimo anno post a sceleratiore hasta non recessit, alter avtem, qvi in illa dictatvra scriba fverat, in hac fvit qvaestor vrbans. Ex qvo debet intellegi talibvs praemiis propositis nvmqvam defvtvra bella civilia. Itaqve parietes modo vrbis stant et manent, iique ipsi iam extrema scelera metventes, rem vero pvblicam penitvs amisimvs. Atqve in has clades incidimvs, (redevndvm est enim ad propositvm), dvm metvi qvam cari esse et diligi malvmvs. Qvae si popvlo Romano inivste imperanti accidere potervnt, qvid debent pvtare singvli? Qvod cvm

perspicvum sit benivolentiae vim esse magnam, metvus imbecillam, sequitur ut disseramus, quibus rebus facillime possimus eam, quam volumus, adipisci cum honore et fide caritatem.

- ³⁰ Sed ea non pariter omnes egemus; nam ad cuiusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit an satis sit a paucis diligere. Certum igitur hoc sit, idque et primum et maxime necessarium familiaritates habere fidas amantem nos amicorum et nostra mirantem. haec enim est una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocres viros, eaque utrisque est propemodum comparanda.
- ³¹ Honore et gloria et benivolentia civium fortasse non aequae omnes egent, sed tamen, si cui haec suppetunt, adiuvant aliquantum cum ad cetera, tum ad amicitias comparandas. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur Laelius; nunc dicamus de gloria, quamquam ea quoque de re duo sunt nostri libri, sed attingamus, quandoquidem ea in rebus maioribus administrandis adjuvat plurimum. Summa igitur et perfecta gloria constat ex tribus his: si diligit multitudo, si fidem habet, si cum admiratione quadam honore dignos putat. Haec autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus parivntur a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam inflare possimus.
- ³² Ac primum de illis tribus, quae ante dixi, benevolentiae praecepta videamus; quae quidem capitur beneficiis maxime, secundo autem loco voluntate benefica benivolentia movetur, etiamsi res forte non suppetit; vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberalitatis, beneficentiae, iustitiae, fidei omniumque earum virtutum, quae pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet animosque omnium natura et specie sua commovet maximeque quasi perducet ex iis, quas commemoravi, virtutibus, idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur. Atque hae quidem causae diligendi gravissimae; possunt enim praeterea nonnullae esse leviores.

- 33 Fides autem ut habeatur duabus rebus effici potest, si existimabimur adepti coniunctam cum iustitia prudentiam. Nam et iis fidem habemus, quos plures intellegere quam nos arbitramur quosque et futura prospicere credimus et cum res agatur in discrimenque ventum sit, expedire rem et consilium ex tempore capere posse; hanc enim utilem homines existimant veramque prudentiam. Iustis autem et fidei hominibus, id est bonis viris, ita fides habetur, ut nulla sit in iis fraudis iniuriaeque suspicio. Itaque his saltem nostram, his fortunas, his liberos rectissime committi arbitramur.
- 34 Harum igitur duarum ad fidem faciendam iustitia plures pollet, quippe cum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis; prudentia sine iustitia nihil valet ad faciendam fidem. Quo enim quis versutior et callidior, hoc inuisior et suspicior detracta opinione probitatis. Quam ob rem intellegentiae iustitia coniuncta quantum volet habebit ad faciendam fidem virum, iustitia sine prudentia multum poterit, sine iustitia nihil valebit prudentia.
- 35 Sed ne quis sit admiratus cur, cum inter omnes philosophos constet a meque ipso saepe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita seivngam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, iustus esse, alia est illa, cum veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas, alia, cum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quam ob rem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios viros bonos, alios prudentes esse dicamus. Popularibus enim verbis est agendum et visitatis, cum loquimur de opinione populari, idque eodem modo fecit Panaetius. Sed ad propositum revertamur.
- 36 Erat igitur ex iis tribus, quae ad gloriam pertinerent, hoc tertium, ut cum admiratione hominum honore ab iis digni iudicemur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quae magna et praeter opinionem suam animadvertunt, separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quaedam bona. Itaque eos viros suspiciunt maximisque effervunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam et singulares perspicere virtutes, despiciunt autem eos et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant. Non enim omnes eos contemnunt, de quibus male

existvmant. Nam qvos improbos, maledicos, fravdvmentos pvtant et ad faciendam inivriam instrvctos, eos contemnvt qvidem nevtiqvam sed de iis male existvmant. Qvam ob rem, vt ante dixi, contemnvtvr ii, qvi 'nec sibi nec alteri', vt dicitvr, in qvibvs nullvs labor, nulla indvstria, nulla cvra est.

³⁷ Admiracione avtem adfcivntvr ii, qvi anteire ceteris virtvte pvtantvr et cvm omni carere dedecore, tvn vero iis vitiis, qvibvs alii non facile possvnt obsistere. Nam et volvptates, blandissvmae dominae, maioris partis animos a virtvte detorqvnt et, dolorvm cvm admoventvr faces, praeter modvm pleriqve exterrentvr; vita, mors, divitiae, pavpertas omnes homines vehementissime permovent. Qvae qvi in vtramqve partem excelso animo magnoqve despiciunt, cvmqve aliqva iis ampla et honesta res obiecta est, totos ad se convertit et rapit, tvn qvis non admiretvr splendorem pvlcritvdinemqve virtvtis?

³⁸ Ergo et haec animi despicientia admirabilitatem magnam facit et maxvme ivstitia, ex qva vna virtvte viri boni appellantvr, mirifica qvaedam mvltitvdini videtvr, nec inivria. Nemo enim ivstvs esse potest, qvi mortem, qvi dolorem, qvi exilvm, qvi egestatem timet, avt qvi ea, qvae svnt his contraria, aeqvitati anteponit. Maximeqve admirantvr evm, qvi pecvnia non movetvr; qvov in qvo viro perspectvm sit, hvnc igni spectatvm arbitrantvr. Itaqve illa tria qvae proposita svnt ad gloriam, omnia ivstitia conficit, et benivolentiam, qvov prodesse vult plvrimis, et ob eandem cavsam fidem et admirationem, qvov eas res spernit et neglegit, ad qvas pleriqve inflammati aviditate rapivntvr.

³⁹ Ac mea qvidem sententia omnis ratio atqve institvtio vitae adivmenta hominvn desiderat, in primisque, vt habeat qvibvscvm possit familiares conferre sermones; qvov est difficile, nisi speciem prae te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini atqve in agro vitam agenti opinio ivstitiae necessaria est, eoqve etiam magis, qvov eam si non habebvnt, [inivsti habebvntvr] nullis praesidiis saepti mvlts afficiuntvr inivriis.

⁴⁰ Atqve iis etiam, qvi vendvnt, emvnt, condvcvnt, locant contrahendisqve negotiis implicantvr, ivstitia ad rem gerendam necessaria est, cvivs tanta vis est, vt ne illi qvidem, qvi maleficio et scelere pascvntvr, possint sine vlla particvla

ivstitiae vivere. Nam qui eorum cupiam, qui una latrocinantur, furatur aliquid aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum, ille autem, qui archipirata dicitur, nisi aequabiliter praedam dispertiat, aut interficiatur a sociis aut relinquitur. Quin etiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter aequabilem praedae partitionem et Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit et multo maiores Viriatus Lusitanus, cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cessant, quem C. Laelius, is qui Sapiens usurpatur, praetor fregit et comminuit ferocitatemque eius ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Cum igitur tanta vis iustitiae sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque avegat, quantam eius vim inter leges et iudicia et in constituta re publica fore putamus?

⁴¹ Mihi quidem non apud Medos solvi, ut ait Herodotus, sed etiam apud maiores nostros iustitiae fructus causa videntur olim bene morati reges constituti. Nam cum premeretur inops multitudo ab iis, qui maiores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant virtute praestantem, qui cum prohiberet iniuria tenuiores, aequitate constitvenda summus cum infimis pari iure retinebat. Eademque constitvendarum legum fuit causa quae regum.

⁴² Ius enim semper est quaesitum aequabile; neque enim aliter esset ius. Id si ab uno iusto et bono viro consequerentur, erant eo contenti; cum id minus contingeret, leges sunt inventae, quae cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de iustitia magna esset opinio multitudinis. Adivincto vero, ut idem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines iis auctoribus non posse consequi se arbitrentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda iustitia est, cum ipsa per sese (nam aliter iustitia non esset), tum propter amplificationem honoris et gloriae. Sed ut pecuniae non quaerendae solvi ratio est, verum etiam collocandae, quae perpetuos sumptus suppeditet, nec solvi necessarios, sed etiam liberales, sic gloria et quaerenda et collocanda ratione est.

- ⁴³ Qvamqvam praeclare Socrates hanc viam ad gloriam proximam et quasi compendiarium dicebat esse, si quis id ageret, ut qualis haberi vellet, talis esset. Qvod si qui simulatione et inani ostentatione et ficto non modo sermone sed etiam vultu stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit atque etiam propagatur, ficta omnia celeriter tamquam flosculi decidunt nec simulacrum potest quicquam esse divinum. Testes sunt permulti in utramque partem, sed brevitatis causa familia contenti erimus una. Tiberius enim Gracchus, P. f., tam diu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit, at eius filii nec vivi probabantur bonis et mortui numerum optinent iure caesorum. Qui igitur adipisci veram gloriam volet, iustitiae fungatur officiis. Ea quae essent, dictum est in libro superiore.
- ⁴⁴ Sed ut facillime, quales sumus, tales esse videamur, etsi in eo ipso vis maxima est, ut sumus ii, qui haberi velimus, tamen quaedam praecepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte aetate habet causam celebritatis et nominis aut a patre acceptam, quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse, aut aliquo casu atque fortuna, in hunc oculi omnium coniciuntur atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, inquiritur, et, tamquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum eius esse nec factum.
- ⁴⁵ Quorum autem prima aetas propter humilitatem et obscuritatem in hominum ignoratione versatur, ii, simul ac iuvenes esse coeperunt, magna spectare et ad ea rectis studiis debent contendere; quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi aetati verum etiam favetur. Prima est igitur adulescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest, in qua multi apud maiores nostros extiterunt; semper enim fere bella gerebantur. Tua autem aetas incidit in id bellum, cuius altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parvam. Quo tamen in bello cum te Pompeius alae [alteri] praefecisset, magnam laudem et a summo viro et ab exercitu consequere equitando, iaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum re publica cecidit. Mihi autem haec oratio suscepta non de te est, sed de genere toto. Quam ob rem pergamus ad ea, quae restant.

- ⁴⁶ Vt igitur in reliquis rebus multo maiora opera sunt animi quam corporis, sic eae res quas ingenio ac ratione persequimur, gratiores sunt quam illae, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur a modestia, tum pietate in parentes, in suos benivolentia. Facillime autem et in optimam partem cognoscuntur adulescentes, qui se ad claros et sapientes viros bene consulentes rei publicae contulerunt, quibuscum si frequentes sunt, opinionem adferunt populo eorum fore se similes, quos sibi ipsi delegerint ad imitandum.
- ⁴⁷ P. Rutilii adulescentiam ad opinionem et innocentiae et iuris scientiae P. Mucii commendavit domus. Nam L. quidem Crassus, cum esset admodum adulescens, non alivnde mutatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili et gloriosa, et qua aetate qui exercentur, laude adfici solent, ut de Demosthene accepimus, ea aetate L. Crassus ostendit, id se in foro optime iam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari.
- ⁴⁸ Sed cum duplex ratio sit orationis, quarum in altera sermo sit, in altera contentio, non est id quidem dubium, quin contentio [orationis] maiorem vim habeat ad gloriam (ea est enim, quam eloquentiam dicimus); sed tamen difficile dictum est, quantopere conciliet animos comitas adfabilitasque sermonis. Extant epistolae et Philippi ad Alexandrum et Antipatri ad Cassandrum et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum (sic enim accepimus); quibus praecipiunt, ut oratione benigna multitudine animos ad benivolentiam alliciant militesque blande appellando [sermone] delent. Quae autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea saepe universam excitat [gloriam]; magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis; quem qui audivnt, intellegere etiam et sapere plus quam ceteros arbitrantur. Si vero inest in oratione mixta modestia gravitas nihil admirabilius fieri potest, eoque magis, si ea sunt in adulescente.
- ⁴⁹ Sed cum sint plura Caesarum genera, quae eloquentiam desiderent, multique in nostra re publica adulescentes et apud iudices et apud populum et apud senatum dicendo laudem assecuti sint, maxima est admiratio in iudiciis, quorum ratio duplex est. Nam ex accusatione et ex defensione constat, quarum etsi laudabilior

est defensio, tamen etiam accusatio probata persaepe est. Dixi pavlo ante de Crasso. Idem fecit adolescens M. Antonivs. Etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio instravit, cum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium vocavit.

⁵⁰ Sed hoc quidem non est saepe faciendum nec umquam nisi aut rei publicae causa, ut ii, quos ante dixi, aut vlciscendi gratia, ut duo Luculli, aut patrocinii, ut nos pro Siculis, pro Sardis in Albucio Iulivs. In accusando etiam M. Aquilio L. Fufii cognita industria est. Semel igitur aut non saepe certe. Sin erit, cui faciendum sit saepius, rei publicae tribuat hoc munus, cuius inimicos vlcisci saepius non est reprehendendum; modus tamen adsit. Duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur periculum capitis inferre multis. Id cum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam committere, ut accusator nominere; quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio, qui iuris civilis in primis peritus fuit.

⁵¹ Atque etiam hoc praeceptum officii diligenter tenendum est, ne quem umquam innocentem iudicio capitis arcessas; id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam a natura ad salutem hominum et ad conservationem datam ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, item est habendum religioni nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque defendere. Vult hoc multitudine, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Iudicis est semper in causis verum sequi, patroni non numquam veri simile, etiam si minus sit verum, defendere, quod scribere, praesertim cum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio. Maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus, eoque maior, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicuius opibus circumveniri virgerique videatur, ut nos et saepe alias et adulescentes contra L. Sullae dominantis opes pro Sex. Roscio Amerino fecimus, quae, ut scis, extat oratio.

- 52 Sed expositis adulescentium officiis, quae valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia ac de liberalitate dicendum est, cuius est ratio duplex. Nam aut opera benigne fit indigentibus aut pecunia. Facilius est haec posterior locupleti praesertim, sed illa laetior ac splendidior et viro forti clarioque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur, largitioque, quae fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur, quia quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis.
- 53 At qui opera, id est virtute et industria, benefici et liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiutores habebunt, deinde consuetudine beneficentiae paratiores erunt et tamquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Praeclare in epistula quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benivolentiam Macedonum consecetur: 'Quae te, malum!' inquit, 'ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles parares fore, quos pecunia corrumpisses? An tu id agis, ut Macedones non te regem suum, sed ministrum et praebitorem sperent fore?' Bene 'ministrum et praebitorem', quia sordidum regi, melius etiam, quod largitionem 'corrumpelam' dixit esse; fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper expectandum paratior.
- 54 Hoc ille filio, sed praeceptum pertinet omnibus. Quam ob rem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quae constet ex opera et industria, et honestior sit et latius pateat et possit prodesse pluribus. Non nunquam tamen est largiendum nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est et saepe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum, sed diligenter atque moderate. Multi enim patrimonia effuderunt, inconsulte largiendo. Quid autem est stultius quam. quod libenter facias, curare ut id divitiis facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinae. Cum enim dando egere coeperunt, alienis bonis manus afferre coguntur. Ita, cum benivolentiae comparandae causa benefici esse velint, non tanta studia assequuntur eorum, quibus dedervnt, quanta odia eorum, quibus ademervnt.

- 55 Qvam ob rem nec ita claudenda res est familiaris, vt eam benignitas aperire non possit, nec ita reseranda, vt pateat omnibvs; modvs adhibeatvr isqve referatvr ad facultates. Omnino meminisse debemvs id, qvod a nostris hominibvs saepissime vsurpatvm iam in proverbii consuetvdinem venit, largitionem fvndvm non habere. Etenim quis potest modvs esse, cvm et idem, qvi consuevervnt et idem illvd alii desiderent. Omnino dvo svnt genera largorvm, qvorvm alteri prodigi, alteri liberales; prodigi, qvi epvlis et viscerationibvs et gladiatorvm mvneribvs lvdorvm venationvmqve apparatv pecvnias profvndvnt in eas res, qvarvm memoriam avt brevem avt nullam omnino sint relictvri, liberales avtem, qvi svjs facultatibvs avt captos a praedonibvs redimvnt, avt aes alienvm svscipiunt amicorvm avt in filiarvm collocatione adivvant avt opitvlantvr vel in re qvaerenda vel avgenda.
- 56 Itaqve miror, qvid in mentem venerit Theophrasto, in eo libro, qvem de divitiis scripsit, in qvo mvlta praeclare, illvd absvrde: est enim mvlts in laudanda magnificentia et apparitione popvlarivm mvnervm talivmqve svmptvvm facultatem frvctvm divitiarvm pvtat. Mihi avtem ille frvctvs liberalitatis, cvivs pauca exempla posvi, mvlto et maior videtvr et certior. Quanto Aristoteles gravivs et verivs nos reprehendit, qvi has pecvniarvm effvsiones non admiremvr, qvae fvnt ad mvltitvdinem deleniendam. Ait enim, 'qvi ab hoste obsidentvr, si emere aquae sextarivm cogerentvr mina, hoc primo incredibile nobis videri omnesqve mirari, sed cvm adtenderint, veniam necessitati dare, in his immanibvs iactvris infinitisqve svmptibvs nihil nos magnopere mirari, cvm praesertim neqve necessitati svbveniatvr nec dignitas avgeatvr ipsaqve illa delectatio mvltitvdinis ad breve exigvumqve tempvs capiatvr eaqve a levissimo qvoqve, in qvo tamen ipso vna cvm satietate memoria qvoqve moriatvr volvptatis.'
- 57 Bene etiam colligit 'haec pveris et mvliercvlis et servis et servorvm simillimis liberis esse grata, gravi vero homini et ea, qvae fvnt, iudicio certo ponderanti probari posse nvlllo modo'. Qvamqvam intellego in nostra civitate inveterasse iam bonis temporibvs, vt splendor aedilitatvm ab optimis viris postvletvr. Itaqve et P. Crassvs cvm cognomine dives tvm copiis fvinctvs est aedilicio

maximo munere, et paulo post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo Q. Mucio magnificentissima aedilitate functus est, deinde C. Claudius App. f., multi post, Luculli, Hortensius, Silanus; omnes autem P. Lentulus me consulere vixit superiores; hunc est Scavrus imitatus; magnificentissima vero nostri Pompei munera secundo consulatus; in quibus omnibus quid mihi placeat, vides.

58 Vitanda tamen suspicio est avaritiae. Mamercus, homini divitissimo, praetermissio aedilitatis consulatus repulsam attulit. Quare et si postulat a populo, bonis viris si non desiderantibus, ad tamen approbantibus faciendum est, modo pro facultatibus, nos ipsi ut fecimus, et si quando aliqua res maior atque utilior populo largitione adquiretur, ut Oresti non per prandia in semitis decumae nomine magno honori fuerunt. Ne M. quidem Seio vitio datum est, quod in caritate a se modum populo dedit; magna enim se et inveterata invidia nec turpi iactura, quando erat aedilis, nec maxima liberavit. Sed honori summo non per nostro Miloni fuit qui gladiatoribus emptis rei publicae causa, quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus virosque compressit.

59 Causa igitur largitionis est, si aut necesse est aut utile. In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus, Q. f., magno vir ingenio inprimisque clarus, gloriari solebat se sine ullo munere adeptum esse omnia, quae haberentur amplissima. Dicebat idem Cotta, Curius. Nobis quoque licet in hoc quodam modo gloriari; nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modo nominavi, sane exiguis sumptibus aedilitatis fuit.

60 Atque etiam illae impensae meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus omniaque, quae ad usum rei publicae pertinent, quamquam, quod praesens tamquam in manus datur, incertum est, tamen haec in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundis reprehendo propter Pompeium, sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his libris secutus sum non interpretatus, et Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Graeciae vituperat, quod tantam pecuniam in praeclara illa propylaea coniecerit.

Sed de hoc genere toto in iis libris, quos de re publica scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum genere vitiosa est, temporibus necessaria et tum ipsam et ad facultates accommodanda et mediocritate moderanda est.

- ⁶¹ In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate profisciscitur, non uno modo in disparibus causis adfecti esse debemus. Alia causa est eivs, qui calamitate premitur, et eivs, qui res meliores quaerit nullis suis rebus adversis.
- ⁶² Propensior benignitas esse debebit in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate. In iis tamen, qui se adiuvari volent, non ne adfligantur, sed ut altiore gradum ascendant, restricti omnino esse nullo modo debemus, sed in deligendis idoneis iudicium et diligentiam adhibere. Nam praeclare Ennius 'Bene facta male locata male facta arbitror'.
- ⁶³ Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo cum ex ipso fructus est, tum etiam ex ceteris. Temeritate enim remota gratissima est liberalitas, eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi civisque bonitas communem perfrugium est omnium. Danda igitur opera est, ut iis beneficiis quam plurimos adficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratissimum esse non liceat. Omnes enim immemorem beneficii odervnt eamque iniuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri, eumque, qui faciat communem hostem tenuiorum putant. Atque haec benignitas etiam rei publicae est utilis, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores; quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono; haec est gravium hominum atque magnorum, illa quasi assentatorum populi multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium.
- ⁶⁴ Conveniet autem cum in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum in omni re contrahenda, vendendo emendo, conducendo locando, vicinitatibus et confiniis aequum, facilem, multa multis de suo iure cedentem, a litibus vero, quantum liceat et nescio an paulo plus etiam, quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale paulum non nunquam de suo iure

decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem ratio est rei familiaris, quam quidem dilabi sinere flagitiosum est, sed ita, ut inliberalitatis avaritiaeque absit suspicio. Posse enim liberalitate uti non spoliantem se patrimonio nimirum est pecuniae fructus maximus. Recte etiam a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum patere domos hominum inlustrum hospitibus inlustribus idque etiam rei publicae est ornamento homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere. Est autem etiam vehementer utile iis, qui honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. Theophrastus quidem scribit Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse; ita enim instituisse et vilicis imperavisse, ut omnia praeberentur, quicumque Laciades in villam suam devertisset.

⁶⁵ Quae autem opera, non largitione beneficia dantur, haec tum in universam rem publicam tum in singulos cives conferuntur. Nam in iure cavere, consilio iuvare atque hoc scientiae genere prodesse quam plurimis vehementer et ad opes agendas pertinet et ad gratiam. Itaque cum multa praeclara maiorum, tum quod optime constituti iuris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio; quam quidem ante hanc confusione temporum in possessione sua principes retinebant, nunc, ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic huius scientiae splendor deletus est, idque eo indignus, quod eo tempore hoc contigit, cum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile vicisset. Haec igitur opera grata multis et ad beneficiis obstringendos homines accommodata.

⁶⁶ Atque huius arti finitima est dicendi gravior facultas et gratior et ornatior. Quid enim eloquentia praestabilis vel admiratione advenientium vel spe indigentium vel eorum, qui defensi sunt, gratia? Huius quoque ergo a maioribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum causas et non gravate et gratuito defendentis beneficia et patrocinia late patent.

- ⁶⁷ Admonebat me res, vt hoc quoque loco intermissionem eloquentiae, ne dicam interitum deplorarem, ni vereretur, ne de me ipso aliquid videretur queri. Sed tamen videmus, quibus extinctis oratoribus, quam in paucis spes quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Cum autem omnes non possint, ne multi quidem, aut iuris periti esse aut disertis, licet tamen opera prodesse multis beneficia petentem, commendantem iudicibus, magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consulantur aut defendunt, rogantem; quod qui faciunt, plurimum gratiae consequuntur, latissimeque eorum manat industria.
- ⁶⁸ Iam illud non sunt admonendi, (est enim in promptu), vt animadvertant, cum iurare alios velint, ne quos offendant. Saepe enim aut eos laedunt, quos non debent, aut eos, quos non expedit; si imprudentes, negligentiae est, si scientes temeritatis. Utendum etiam est excusatione adversus eos, quos invitus offendas, quacumque possis, quare id, quod feceris, necesse fuerit nec aliter facere poteris, ceterisque operis et officii erit id, quod violatum videbitur, compensandum.
- ⁶⁹ Sed cum in hominibus iuvandis aut mores spectari aut fortuna soleat, dictum quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. Honestas oratio est, sed quis est tandem, qui inopis et optimi viri causae non anteponat in opera danda gratiam fortunati et potentis? A quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quae natura rerum sit. Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certe potest. Commode autem, quicumque dixit, 'pecuniam qui habeat, non reddidisse, qui reddiderit non habere, gratiam autem et, qui rettulerit, habere et, qui habeat, rettulisse'. At qui se locupletes, honoratos, beatos putant, ii ne obligari quidem beneficio volunt; quoniam etiam beneficium se dedisse arbitrantur, cum ipsi quamvis magnam aliquod acceperint, atque etiam a se aut postulari aut exspectari aliquid suspicantur, patrocinio vero se usos aut clientes appellari mortis instar putant.

- 70 At vero ille tennis, cum quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putat, non modo illi qui est meritus, sed etiam illis, a quibus expectat (eget enim multis), gratum se videri studet, neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quod, si opulentum fortunatumque defenderis, in uno illo aut, si forte, in liberis eius manet gratia; sin autem inopem, probum tamen et modestum, omnes non improbi humiles quae magna in populo multitudine est, praesidium sibi paratum vident.
- 71 Quam ob rem melius apud bonos quam apud fortunatos beneficium collocari potest. Danda omnino opera est, ut omni generi satis facere possimus, sed, si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus, qui cum consuleretur, utrum bono viro pauperi an minus probato diviti filiam collocaret 'Ego vero, inquit, malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam quae viro'. Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad unumquemque nostrum pertinet? Illum fortasse adveniat, qui habet; ne id quidem semper; sed fac iuvare; utentior sane sit, honestior vero quomodo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiae quominus invenitur, modo ne adveniat, sitque omne iudicium, non quam locuples, sed qualis quisque sit. Extremum autem praeceptum in beneficiis operaque danda, ne quid contra aequitatem contendas, ne quid pro iniuria; fundamentum enim est perpetuae commendationis et famae iustitia, sine qua nihil potest esse laudabile.
- 72 Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quae ad singulos spectant, deinceps de iis, quae ad universos quaeque ad rem publicam pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim eius modi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim, singulos ut attingant, quae sunt etiam gratiora. Danda opera est omnino, si possit, utrisque, nec minus, ut etiam singulis consuletur, sed ita, ut ea res aut prosit aut certe ne obsit rei publicae. C. Gracchi frumentaria magna largitio, exhaeriebat igitur aerarium; modica M. Octavii et rei publicae tolerabilis et plebi necessaria, ergo et civibus et rei publicae salutaris.

- ⁷³ In primis autem videndum erit ei, qui rem publicam administrabit, ut suum quisque teneat neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. Perniciose enim Philippus in tribunatu cum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est et in eo vehementer se moderatum praebevit—sed cum in agendo multa populariter, tum illud male, 'non esse in civitate duo milia hominum, qui rem haberent'. Capitalis oratio est ad aequationem bonorum pertinens, qua peste quae potest esse maior? Hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerentur, res publicae civitatesque constitutae sunt. Nam, etsi duce natura congregabantur homines, tamen spe custodiae rerum suarum urbium praesidia quaerebant.
- ⁷⁴ Danda etiam opera est, ne, quod apud maiores nostros saepe fiebat propter aerarii tenuitatem assiduitatemque bellorum, tributum sit conferendum, idque ne eveniat multo ante erit providendum. Sin quae necessitas huius muneri alicui rei publicae obvenit (malo enim quam nostrae ominari neque tamen de nostra, sed de omni re publica disputo), danda erit opera, ut omnes intellegant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum. Atque etiam omnes, qui rem publicam gubernabunt, consilire debebunt ut earum rerum copia sit, quae sunt necessariae. Quarum qualis comparatio fieri soleat et debeat, non est necesse disputare; est enim in promptu; tantum locus attingendus fuit.
- ⁷⁵ Caput autem est in omni procuratione negotii et muneri publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. 'Vtinam', inquit C. Pontius Samnis, 'ad illa tempora me fortuna reservasset et tum essem natvus, quando Romani dona accipere coepissent. Non essem passus divites eos imperare.' Ne illi multa saecula expectanda ferverent: modo enim hoc malum in hanc rem publicam invasit. Itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, si quidem in illo tantum fuit roboris. Nondum centum et decem anni sunt, cum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata lex est nulla antea cum fuisset. At vero postea tot leges et proxymae quaeque diviores, tot rei, tot damnati, tantum [Italicum] bellum propter iudiciorum metum excitatum, tanta sublatis legibus et iudicii expilatio directioque sociorum, ut inbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus.

- 76 Lavdat Africanvm Panaetivs, qvov fverit abstinens. Qvidni lavdet? Sed in illo alia maiora; lavs abstinertiae non hominis est solvm, sed etiam temporvm illorvm. Omni Macedonvm gaza, qvae fvit maxima, potitvs [est] Pavlv; tantvm in aerarivm pecvniae invexit, vt vnivs imperatoris praeda finem attvlerit tribvtorvm. At hic nihil domvm svam intvltit praeter memoriam nominis sempiternam. Imitatvs patrem Africanvs nihilo locvpletior Carthagine eversa. Qvid? qvi eivs collega fvit in censvra, L. Mvmmivs, nvu qvid copiosior, cvu copiosissimam vrbem fvnditvs svstvlisset? Italiam ornare qvam domvm svam malvit; qvamqvam Italia ornata domvs ipsa mihi videtvr ornatior.
- 77 Nvllvm igitvr vitivm taetrivs est, vt eo, vnde digressa est, referat se oratio, qvam avaritia, praesertim in principibvs et rem pvblicam gvbernantibvs. Habere enim qvaestvi rem pvblicam non modo tvrpe est, sed sceleratvm etiam et nefarivm. Itaqve, qvov Apollo Pythivs oraclvm edidit, Spartam nvlla re alia nisi avaritia esse peritvram, id videtvr non solvm Lacedaemoniis, sed etiam omnibvs opvlentis popvlis praedixisse. Nvlla avtem re conciliare facilivs benivolentiam mvltitvdinis possvnt ii, qvi rei pvblicaе praesvnt, qvam abstinertia et continentia.
- 78 Qvi vero se popvlares volvnt ob eamqve cavsam avt agrariam rem temptant, vt possessores pellantvr svis sedibvs, avt pecvnias creditas debitoribvs condonandas pvtant, labefactant fvndamenta rei pvblicaе, concordiam primvm, qvae esse non potest, cvu aliis adinvntvr, aliis condonantvr pecvniae, deinde aeqvitatem, qvae tollitvr omnis, si habere svu cviqve non licet. Id enim est proprivm, vt svpra dixi, civitatis atqve vrbis, vt sit libera et non sollicita svae rei cvivsque cvstodia.
- 79 Atqve in hac pernicie rei pvblicaе ne illam qvidem consequvntvr, qvam pvtant, gratiam. Nam cvi res erepta est, est inimicvs; cvi data est, etiam dissimvlat se accipere volvisse et maxime in pecvniis creditis occvltat svu gavdivm, ne videatvr non fvisse solvendo. At vero ille, qvi accipit inviriam, et meminit et prae se fert dolorem svu, nec, si plvres svnt ii, qvibvs inprobe datvm est, qvam illi, qvibvs inviste ademptvm est, idcirco plvs etiam valent. Non enim nvmero

haec iudicantur, sed pondere. Quam autem habet aequitatem, ut agrum multis annis aut etiam saeculis ante possessum qui nullum habuit habeat, qui autem habuit amittat?

- ⁸⁰ Ac propter hoc iniuriae genus Lacedaemonii Lysandrum ephorum expulerunt, Agim regem, quod nunquam antea apud eos acciderat, necaverunt, exque eo tempore tantae discordiae secutae sunt, ut et tyranni existerent et optimates exterminarentur et praeclarissime constituta res publica dilaberetur. Nec vero solus ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malorum, quae a Lacedaemoniis profectae manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi summi viri filios, Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdidervnt?
- ⁸¹ At vero Aratus Sicyoniis iure laudatur, qui, cum eius civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem clandestino introitu urbe est potitus, cumque tyrannum Nicoclem inproviso oppressisset, sescentos exules, qui locupletissimi fuerant eius civitatis, restituit remque publicam adventu suo liberavit. Sed cum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos, quos ipse restitverat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum esse arbitrabatur et quinquaginta annorum possessiones movere non nimis aequum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur sine iniuria, iudicavit neque illis adimi nec iis non satis fieri, quorum illa fuerant, oportere.
- ⁸² Cum igitur statuisset opus esse ad eam rem constitvendam pecunia Alexandream se proficisci velle dixit remque integram ad reditum suum ivssit esse, isque celeriter ad Ptolomaeum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter post Alexandream conditam. Cui cum exposuisset patriam se liberare velle causamque docuisset, a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia adivaretur. Quam cum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus causas cognovit et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amiserant, perfecitque aestimandis possessionibus, ut

persvaderet aliis, vt pecuniam accipere mallent, possessionibvs cederent, aliis, vt commodivs pvtarent nmerari sibi, qvod tanti esset, qvam svvm recvperare. Ita perfectvm est, vt omnes concordia constitvta sine qverella discederent.

83 O virvm magnvm dignvmqve, qvi in re pvblica nostra natvs esset! Sic par est, agere cvm civibvs, non, vt bis iam vidimvs, hastam in foro ponere et bona civivm voci svbicere praeconis. At ille Graecvs, id qvod fvit sapientis et praestantis viri, omnibvs consvlendvm pvtavit, eaqve est svmma ratio et sapientia boni civis, commoda civivm non divellere atqve omnis aeqvitate eadem continere. Habitent gratis in alieno. Quid ita? vt, cvm ego emerim, aedificarim, tvear, impendam, tv me invito frvare meo? Quid est alivd aliis sva eripere, aliis dare aliena?

84 Tabvlae vero novae quid habent argvmenti, nisi vt emas mea pecunia fvndvm, evm tv habeas, ego non habeam pecuniam? Qvam ob rem ne sit aes alienvm, qvod rei pvblcae noceat, providendvm est, qvod mvltris rationibvs caveri potest, non, si fverit, vt locvpletes svvm perdant, debitores lvcrentvr alienvm. Nec enim vlla res vehementivs rem pvblicam continet qvam fides, qvae esse nvlla potest, nisi erit necessaria solvtio rervm creditarvm. Nvmqvam vehementivs actvm est qvam me consvle ne solveretvr. Armis et castris temptata res est ab omni genere hominvm et ordine; qvibvs ita restiti, vt hoc totvm malvm de re pvblica tolleretvr. Nvmqvam nec maivs aes alienvm fvit nec melivs nec facilivs dissolvtvm est; fravdandi enim spe svblata solvendi necessitas consecvta est. At vero hic nunc victor tvm qvidem victvs, qvae cogitarat, cvm ipsivs intererat, tvm ea perfecit, cvm eivs iam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fvit, vt hoc ipsvm evm delectaret peccare, etiam si cavssa non esset.

85 Ab hoc igitvr genere largitionis, vt aliis detvr, aliis avferatvr, abervnt ii, qvi rem pvblicam tvebvntvr, inprimisque operam dabvnt, vt ivris et ivdiciorvm aeqvitate svvm quisque teneat et neqve tenviores propter hvmitatem circvveniantvr neqve locvpletibvs ad sva vel tenenda vel recvperanda obsit invidia, praeterea, qvibvscvmqve rebvs vel belli vel domi potervnt, rem

pvblicam avgeant imperio, agris, vectigalibvs. Haec magnorvm hominvm svnt, haec apvd maiores nostros factitata, haec genera officiorvm qvi persecvntvr cvm svmma vtilitate rei pvblicaе magnam ipsi adipiscentvr et gratiam et gloriam.

⁸⁶ In his avtem vtilitvbm praeceptis Antipater Tyrivs, Stoicvs, qvi Athenis nvper est mortvvs, dvo praeterita censet esse a Panaetio, valitvdinis cvrationem et pecvniae; qvas res a svmmo philosopho praeteritas arbitror, qvod essent faciles; svnt certe vtilis. Sed valetvdo svstentatvr notitia svi corporis et observatione, qvae res avt prodesse soleant avt obesse, et continentia in victv omni atqve cvltv corporis tvendi causa praetermittendis volvptatibvs, postremo arte eorvm qvorvm ad scientiam haec pertinent.

⁸⁷ Res avtem familiaris qvaeri debet iis rebvs, a qvibvs abest tvrpitvdo, conservari avtem diligentia et parsimonia, eisdem etiam rebvs avgeri. Has res commodissime Xenophon Socraticvs persecvts est in eo libro, qvi Oeconomicvs inscribitvr, qvem nos, ista fere aetate cvm essemvs, qva es tv nvnc, e Graeco in Latinvm convertimvs. Sed toto hoc de genere, de qvaerenda, de collocanda pecvnia, (vellem etiam de vtenda), commodivs a qvibvsdam optimis viris ad Ianvm medivm sedentibvs qvam ab vllis philosophis vlla in schola dispvtatvr. Svnt tamen ea cognoscenda; pertinent enim ad vtilitatem, de qva hoc libro dispvtatvm est.

⁸⁸ Sed vtilitvbm comparatio, qvoniam hic locvs erat qvartvs, a Panaetio praetermissvs, saepe est necessaria. Nam et corporis commoda cvm externis [et externa cvm corporis] et ipsa inter se corporis et externa cvm externis comparari solent. Cvm externis corporis hoc modo comparantvr, valere vt malis qvam dives esse, [cvm corporis externa hoc modo, dives esse potivs qvam maximis corporis viribvs,] ipsa inter se corporis sic, vt bona valitvdo volvptati anteponatvr, vires celeritati, externorvm avtem, vt gloria divitiis, vectigalia rvsticis.

⁸⁹ Ex qvo genere comparationis illvd est Catonis senis: a qvo cvm qvaereretvr, qvid maxime in re familiari expediret, respondit: "Bene pascere"; qvid secvndvm: "Satis bene pascere"; qvid tertivm: "Male pascere"; qvid qvartvm

"Arare"; et cum ille, qui quaesierat, dixisset: "Quid faenerari?", tum Cato: "Quid hominem," inquit, "occidere?" Ex quo et multis aliis intellegi debet utilitatem comparationes fieri solere recteque hoc adiunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus.

⁹⁰ Reliqua deinceps persequemur.